

Jürgen Moltmann

Minden végben kezdet rejtezik

Kis reménytan

Bencés Kiadó
Pannonhalma, 2005

Tartalom

Bevezetés	5
I. Minden kezdetben varázslat rejtezik.....	11
I. FEJEZET	
A gyermek ígérete	13
1. A gyermek titkának nézőpontjai	18
2. A messiási gyermek.....	25
3. Jézus és a gyermekek: Az értékek átértékelése	29
4. A minden ember gyermekkorát besugárzó remény	34
II. FEJEZET	
Az ifjúságé a jövő?	41
1. Az ifjúság modern kori felfedezése.....	42
2. A „Vándormadár” ifjúsági mozgalom	45
3. A „Hitlerjugend”	49
4. A fogyasztás gyermekei	52
5. A jövő fiatallá tesz.....	54

II. Végemben a kezdetem.....57

I. FEJEZET

Újrakezdés katasztrófák után

Bibliai katasztrófa-teológia.....61

1. Saját tapasztalataim.....61

2. A vízözön és a szövetség Noéval:
a világ végének ősképe 66

3. Izrael katasztrófája és a zsidóság kezdete 75

4. A Golgota katasztrófája és
a kereszténység kezdete 80

5. A modern világ katasztrófái:
Vég – kezdet nélkül?.....86

II. FEJEZET

Szabadíts meg a gonosztól!

Isten igazságossága és az élet újjászületése.....93

1. Kritikus megfontolások a megigazulás-tan
teológiai hagyományával szemben 95

2. Kiáltás igazságosságért.....98

3. Isten azáltal igazságos,
hogy igazságot szolgáltat 107

4. Jézus Krisztus – Isten igazságossága
az áldozatok és a tettesek világában.....111

5. Krisztus feltámadása a rossz áldozataival
és elkövetőivel 130

- 6. Isten gyermekeinek öröklési joga..... 134
- 7. Isten igazolása 135

III. FEJEZET

Az éber érzékek spiritualitása 139

- 1. „Egy órát sem tudtok velem virrasztani?” 141
- 2. Lelki bénulások – ma..... 143
- 3. Imádkozás és felébredés..... 146
- 4. „Őr, meddig tart még az éj?” 150

IV. FEJEZET

A reményből fakadó életerő..... 153

- 1. A remény értelme 155
- 2. A kétségbeesés bűne 164

III. Ó, vég nélküli kezdet... 169

I. FEJEZET

Létezik-e élet a halál után? 175

- 1. A halállal mindennek vége? 175
- 2. Mi marad meg az életből?
Halandók vagyunk, vagy halhatatlanok? 178
- 3. Hol vannak a halottak? 188
- 4. A félbeszakadt és elpusztított életek jövője 201

II. FEJEZET

Gyász és vigasztalás 207

1. Mai tapasztalatok életről és halálról 207

2. Gyászolni csak a szeretet képes.....213

3. Gyász és melankólia:

Beszélgetés Sigmund Freuddal.....218

4. Vigasz – és újjászületés az életre 225

III. FEJEZET

Az élők és a holtak közössége.....229

1. Az ősök kultusza 229

2. Remény az elődök számára 232

3. Ima a halottakért? 237

4. Az emlékezés kultúrája 239

IV. FEJEZET

Mi vár ránk?.....243

1. Mi vár ránk az utolsó ítéleten? 244

2. A pokol fenyeget?.....254

3. Van-e üdvösség a holtak számára?.....260

4. „Mindenek helyreállítása” 262

V. FEJEZET	
Örök élet	267
1. Mit kérdezünk?	267
2. Hogyan válhat örökké az emberi élet?.....	273
3. Az örök élet ideje.....	279
4. Az örök élet helye	281
5. Megmarad-e földi életünk az örök életben is?	284
6. Mit tudhatunk az örök életről?	286
Bibliai helyek mutatója	290

Bevezetés

„Minden végben kezdet rejtezik.” T. S. Eliot egyik verséből vettem a cím ötletét: „In my end is my beginning.”¹ A keresztény remény erejét szeretném a címmel kifejezni, hiszen ez a remény az élet csődjeiből és vereségeiből való feltámadás ereje; az az erő, amely lehetővé teszi, hogy az élet újraszülessék a halál árnyékából; az újrakezdés ereje ott, ahol a bűn lehetetlenné tette az életet. A keresztény reménykedés ugyanis az elárult, meggyötört és elhagyott Krisztus lelkéből lelkedzett lelkiség. Azáltal, hogy Isten feltámasztotta őt a holtak közül, Krisztusnak a golgotai kereszten bekövetkezett kiúttalan vége az ő igazi kezdetévé vált.

---

¹ T. S. ELIOT, *Four Quartets. East Coker*, V.

Azáltal, hogy megemlékezünk erről, nem mondunk le magunkról, hanem az a várakozás él bennünk, hogy minden végben új kezdet rejtezik. Újrakezdésre azonban csak akkor leszünk képesek, ha készek vagyunk elengedni azt, ami kínoz minket, vagy hiányzik nekünk. Ha keressük az új kezdetet, az megtalál majd bennünket.

Sokan úgy vélik, hogy a Biblia az apokalipszis rettenetével foglalkozik, az apokalipszis pedig „a világ vége”, s befejezésül az egyes emberi életek, a világtörténelem és a kozmosz összes megoldatlan problémáinak isteni „végső megoldása” (*Endlösung*) következik el. Az apokaliptikus fantázia mindig izzó szenvedéllyel festette meg Istennek az Utolsó Napon végrehajtandó nagy világítéletét: A jók a mennyországba jutnak, a rosszak a pokolba, s a Földet tűzőzön semmisíti meg. Ismerjük az Isten és a Sátán, Krisztus és az Antikrisztus, a jók és a rosszak Harmagedón-völgyi végső harcának képeit is, amelyeket olyan jól ki lehet használni a politikai barát–ellenség gondolkodásmód céljaira.

Ezek a képek kétségtelenül apokaliptikusak, de vajon keresztényiek-e? E kérdésre nemmel kell felelnünk; a keresztény jövővárás ugyanis nem a végre irányul – ennek az életnek a végére, a történelem vagy a világ végére –, hanem a kezdetre: az igazi élet kezdetére, Isten országa kezdetére és mindennek újjáteremtésének kezdetére, ami majd megadja a dolgok

maradandó alakját. A remény régi bölcsessége: „Az utolsó dolgok olyanok, mint az elsők.” Isten nagy bölcsessége ezért így hangzik a Biblia utolsó könyvében, János Jelenéseiben: „Íme, újra teremtek mindent.” (21,5) E végső horizont fényében úgy olvassuk a Bibliát, mint Isten ígéreteinek, s az ember, sőt minden teremtmény reményeinek könyvét, és a jövő emlékeztetőből energiát nyerünk az újakezdéshez.

Isten jövelete. Keresztény eszkatológia című könyvemben (1995) a személyes, a politikai és a kozmikus jövővárás különböző területeire alkalmaztam „a végben a kezdet” vezérmotívumot. Ebben a *Kis reménytanban* azokra a személyes élettapasztalatokra összpontosítok, amelyekben új kezdetet kereshetünk és találhatunk. Ha a vég nem az utolsó mozzanat, hanem új kezdet, akkor nem muszáj csupán az élet végére merednünk, hanem az élet kezdetéről kezdhetünk gondolkodni. Az élet születése megelőzi halálát. Egy gyermek megszületésének csodájában olyan „varázslat” rejtezik, ahogyan Hermann Hesse fogalmazott, amely túlmutat az élet végességének tapasztalatain, az élet csődjein, csalódásain és vereségein. Ez nem vágyaink és fantáziánk, hanem az eredetiség varázslata. Valahányszor életünk során az eredet közelébe kerülünk, és magunk is ismét eredetivé válunk, új kezdetet tapasztalunk meg. Az élő Isten mindig az életre hív minket, akár megszületünk, akár meghalunk, akár képesek vagyunk elkezdni valamit, akár

végünket járjuk. Isten közelsége mindig és mindenütt élővé tesz.

E kis reménytan három része életünk három kezdetének felel meg: a születésnek, az újjászületésnek és a feltámadásnak.

Az *első részben* a gyermekkort és az ifjúságot, s ezzel az élet időbeli kezdetét tárgyalom. Minden gyermekkel valami új születik a világra. A „gyermekkor” ezért a nyitott jövő képzetét kelti bennünk, azét a jövőét, amely az összes lehetőségek teljessége, így aztán szívesen alkalmazzuk a „gyermekkor”-t az élet teljességére – a remény példázataként. Hasonlóképpen vagyunk az „ifjúság”-gal. Az ifjúságé a jövő, mondják. Ezért akarnak a modern felnőttek elmenekülülni az öregségtől, és „örök fiatalok” maradni. De vajon nem lehetséges, hogy valójában fordított a helyzet, és a jövő kilátásai tesznek fiatallá minket, akárhány évesek vagyunk is?

A *második részben* azzal az életkedvvel foglalkozom, amelyet a remény ébreszt fel bennünk, ha újból felkelünk csődjeinkből, csalódásainkból és vereségeinkből, és újrakezdjük az életet. Senki sem tökéletes, csak keveseknek sikerül töretlen folytonosságot megvalósítaniuk életükben, újból és újból határokba ütközünk, és megtapasztaljuk az étellel összefüggő terveink megghiúsulását, jó szándékú nekifutásaink töredékességét, s nem utolsósorban a bűnt, amely lehetlenné teszi számunkra az életet. Az effajta életta-

pasztalatokban az új kezdet a lényeges. Ha egy gyerek elesik, nem olyan nagy baj, megtanul felállni. A keresztény hit a szó szoros értelmében „a feltámadás hite”, és megadja nekünk az erőt a felálláshoz és a teremtő újrakezdéshez, ahhoz, hogy a zajló történelemben ismét elkezdjük valamit, és újra kezdjük. „Incipit vita nova” („új élet kezdődik”): ez a remény valóban forradalmi, mivel ereje innovatív. Ezzel ez erővel megtörjük a siker kényszerét, s elvetjük a sikertelenség fatalizmusát. „A keresztények az örök újrakezdők”, írta egyszer Franz Rosenzweig. Ez a legjobb, amit el lehet mondani azokról, akik hisznek, remélnek és szeretnek.

A harmadik részben aztán azokra az ún. „végső dolgok”-ra térek rá, amelyeket személyes életünk vonatkozásában „halálnak – ítéletnek – örök életnek” neveznek. Van-e „élet a halál után”? Létezik-e az élők és a holtak közössége? Mit jelent a gyász, és miben áll a vigasztalás? Várnak bennünket. De mi vár minket? Hogyan képzeljük el Isten ítéletét és „az eljövendő világbeli élet”-et?

E könyv különböző fejezetei a tübingeni egyetem általános tanulmányi rendjének keretében, evangélikus akadémiákon, a Német Evangélikus Nagygyűlésen és világi konferenciákon elhangzott előadásokból álltak össze, s a széles olvasóközönséget tartják szem előtt. Ezért kerülöm a teológiai szakki-fejezéseket és a sok idézetet, s megpróbálom azt ki-

mondani, ami leginkább fedi személyes meggyőződésemet. A tárgy iránti érdeklődésen kívül mást nem feltételezek. Teológiai fogalmak használata helyett szívesen idézem egyházi énekek egyes versszakait, amelyek költőien és hatásosabban fejezik ki ugyanazt.

Új útra küld az Isten, bízva induljatok!
Ő maga jön elébünk: jövőt így adott!
S aki elindul bátran, reménye el nem fogy.
A kapuk nyitva, tárva – az Ország már ragyog!

Tübingen, 2002 adventje

Jürgen Moltmann

2. Hogyan válhat örökké az emberi élet?

Mivel az ember nem isten, hanem teremtmény, sosem találhatja meg önmagában az élet tökéletes teljességét, hanem csak Istenben, aki teremtette. Csak magában Istenben van meg az az örökké eredeti eleveenség és szépség, amely nem csupán boldogságot ígér, hanem örök üdvösséget is. Csak Istenben van jelen egyszerre a mozgás és a nyugalom, a teremtői kimeríthetlenség és az önmagában nyugvó tökéletesség. Ezért látta a keresztény hagyomány magában Istenben a „legfőbb jót” (*summum bonum*), amely a kezdet kezdetén felébreszt, majd végérvényesen beteljesít minden emberi törekvést. Ez *Isten* boldogító látásában fejeződik ki (*visio beatifica*), és abban a várakozásban, hogy az az Isten, aki mindent teremtett és mindent megvált, a célnál úgy fog *benne lakni* teremtésében, és úgy marad *jelen* benne, hogy „ő lesz minden mindenben” (IKor 15,28). Vegyük szemügyre e remény mindkét vízióját.

Az *istenlátás* Isten „színről színre” való szemlélése lesz (IKor 13,12). Ennek érdekében le kell hullania az elrejtő lepelnek, amely most elválasztja egymástól Istent és az embert.⁴¹ Isten részéről ez abban jelentkezik, hogy végérvényesen kinyilvánítja dicsősé-

---

41 M. GRABMANN, *Die Grundgedanken des Heiligen Augustinus über Seele und Gott*, Darmstadt, 1957; H. SCHOLZ, *Fruitio Dei. Ein Beitrag zur Geschichte der Theologie und der Mystik*, Leipzig, 1911.

gét, az ember részéről pedig a szív tisztaságában (Mt 5,8) és a födetlen arcban: csak ezek teszik lehetővé, hogy az ember lássa Istent, és mégse haljon meg. Istent és az embert nem csupán az rejti el egymás elől, ami oly titokzatossá, és épp elégszer oly kínzóvá teszi számunkra a rejtőző Istent, hanem valami más is, ami kegyelmet hordoz: Úgy, ahogy vagyunk, elpusztulnánk dicsőségének fénylő ragyogásában. Érzékletesen meséli el ezt Mózes története (Kiv 33): Az Úr leszáll a „felhőoszlopból” Izrael népének kicsiny sátrába, és „szemtől szemben beszél Mózessel, ahogyan az ember a barátjával beszél”. Ezután az Úr „teret ad” Mózesnek maga mellett, és kezével óvja őt egy sziklahasadékban, hogy megnézhesse Isten elvonuló dicsőségét, mert „arcomat senki sem láthatja” (33, 23). A héber Biblia „Isten barátai”-nak nevezi azokat az embereket, akikkel ilyesmi történt. Az Újszövetség azokat a hívőket nevezi „barátok”-nak (Jn 15,15), akik „látták Isten dicsőségét Krisztus arcán” (2Kor 4,6). Isten Lelkének világosságában „mindnyájan, akik födetlen arccal tükrözzük vissza az Úr dicsőségét, a dicsőségben fokról fokra hozzá hasonlóvá változunk át” (2Kor 3,18). Hogyan történik ez, és mi játszódik le ekkor az emberben?

A szemlélésben megfeledkezünk magunkról, és teljesen feloldódunk abban, amit szemlélünk. Nem a látottat tesszük tulajdonunkká, hanem mi adjuk át magunkat neki – így a szemlélés által mi alakulunk át,

és bizonyos megfelelések révén hasonlónak válunk ahhoz, amit szemlélünk. A szemlélés által részt veszünk abban, amit nézünk, és részévé válunk. Isten szemlélése *örök közösséget teremt Istennel.*

Az elcsodálkozás és a szemlélés képe az istenszeretet legmagasabb formáját tárja elénk: azt, amelyben önmagáért szeretjük Istent. Hálánk Isten jó adományaira irányul, Isten szemlélése viszont önmagáért értékeli Istent. Bár az istenlátás azt eredményezi, hogy Isten szemléelői teljesen megfedekeznek magukról, énjüket mégsem veszítik el. Akik Istent szemlélik, nem tűnnek el, mint cseppek az istenség végtelen tengerében, ahogy egyes keresztény misztikusok vélték, és nem is oldódnak fel valamiféle nirvánában, ahogy a buddhisták kívánják. Önmaguk maradnak, és személyek maradnak, különben a szemlélt Istennek nem lenne partnere, és az istenlátás elveszítené alanyát. A szeretet egyesít és megkülönböztet; egyesíti a különbözőket, és tiszteletben tartja sajátosságaikat.

A Biblia nyelve azzal hangsúlyozza ezt az Isten-partnerséget, hogy azt mondja: „szemtől szembe”, *kölcsönös megismerés* lesz ez, és majd úgy ismerjük meg Istent, ahogyan Isten ismer minket. Mielőtt mi „néznénk” Istent, Isten letekint ránk: „Ő mindent lát, ami az ég alatt van” (Jób 28,24). Az ember tehát nem válik maga is istenné Isten szemlélése révén, de olyan értelemben „megistenül”, hogy közvetlenül és a különbözőség kínzó érzése nélkül vesz részt Isten ere-

detiségében és elevenségében, igazságában és szépségében. Istent szemlélve véges lényként is *viszonylagos örökkévalóságot* kap annak révén, hogy akadálytalanul részt vesz az isteni örökkévalóságban. Az emberi élet *részesedéssel örökkévalóságba* vétetik fel, mégis emberi marad.

Isten szemlélése Szent Ágoston szerint *Isten teljes élvezetéhez vezet (fruitio Dei)*. Nemcsak a boldog szemek ismerik fel, ami addig rejtve volt, hanem minden más érzékünkkel is észleljük Isten istenségét, és így élvezetünk teljes lesz azáltal, hogy minden igazi emberi kívánságunk beteljesedik. Csak ezért beszélhetünk *örök boldogságról*, és nem csupán örök életről. Az örök boldogság tartalma Isten csodálatos élvezése, és a véget érni nem akaró ujjongás folytán ez felülmúl minden földi boldogságot.

Isten élvezetét is *kölcsönös örvendezésként* kell elképzelnünk. Az emberek élvezik Istenben lelt örömeiket, Istennek pedig „öröme telik népében” (Iz 65,18). A teremtmények élvezik a közösséget Teremtőjükkel, s a Teremtő élvezi közösségét teremtményeivel, akik immár teljesen megfelelnek neki. Isten élvezete nem magányos lelkeknek készült, ezért beszélt Ágoston arról is, hogy az Istent élvező emberek kölcsönösen élvezik egymást: *Fruitio Dei et seinvicem in Deo*. Az Istenben lelt öröm révén az emberek egymásnak is örvendezni fognak, és élvezetté válnak egymás számára, amit itt és most nem minden eset-

ben lehet elmondani. A közvetlen közösség Istennel az emberek egymás közti közvetlen közösségéhez vezet. Isten szemlélését ezért nemcsak személyesen kell felfogni, hanem szociálisan is: az emberek „Istenben” érzékelik és ismerik meg egymást. Ez sokkal több, mint az a „vizionlátás”, amely sok hátramaradottat izgat.

Isten mindent beteljesítő és boldogító *látásának* elképzelésében minden annyira magára Istenre irányul, hogy az a benyomásunk támad: végtelen tágasságában maga Isten *az örök hazája mindennek*, amit teremtett. A maga sajátosságában, tehát ön maga megszűnése nélkül minden a túlvilági istenségben fog lakni; nem csupán a lelkünk, hanem teljes személyiségünk is, nem csupán az egyének, hanem a közösség is, nem csupán az emberek, hanem minden teremtett lény is a mennyben és a földön. A végén Isten mindent összegyűjt önmagába.

Ez a kép azonban egyoldalú: Amint a szemlélés révén *minden Istenben* van, úgy a maga részéről *Isten mindenben* jelen van, és végtelenségével áthatja minden dolog végességét. Pál ezt a képet használja erre: „Isten lesz minden mindenben” (IKor 15,28). Ez a dicsőséges Isten országának látomása. Az isteni és az e világi nem keveredik össze, az isteni nem oldódik fel panteista módon a dolgokban, hanem kölcsönösen áthatják egymást: keveretlenül és szétválaszthatatlanul. Ez *Isten e világban lakásának* látomása. A Teremtő

nem áll szemben elkülönülten teremtésével, hanem belép abba, hogy örök lakásává tegye. Az egész teremtett világ az Örökkévaló templomává lesz. E bennlakása révén Isten mindent áthat elevenségével és szépségével, s ezáltal minden újjáalakul, hogy Istenhez illő legyen, és örökre megfeleljen neki. Ez az új világ válik aztán *Isten örök hazájává*: „amint a mennyben, úgy a földön is.”

Mi változik meg tehát a világban? Ha Isten mindenben benne van, akkor a teremtő valóság van jelen a teremtett valóságban, s a végtelen minden végében; akkor mindenben ízlelni és látni lehet, hogy „milyen édes az Úr”; akkor mindennek Isten-íze és Isten-illata van, mivel minden *Isten szentségévé vált*. Ezt jelenti „az eljövendő világ örök élete”. A világ e szentségi szemlélete szükségszerűen kiegészíti Isten boldogító szemlélését.

Ha a természet és a történelem beteljesedésének ezt az új világát „Isten országá”-nak nevezzük, akkor ezt az Isten-országot nem szabad teokratikusan felfognunk, amint a kifejezés kézenfekvővé tenné, hanem hangsúlyoznunk kell, hogy Isten és a világ kölcsönösen áthatja egymást: Isten isteni módon benne lakik a világban, a világ pedig világi módon benne lakik Istenben. Annak a mintaképe, hogy így tekintünk Isten országára, maga Krisztus, mert Krisztus a „megtestesült Isten országa”, amint az Újszövetség hangsúlyozza: „Benne lakik testi formában az istenség

egész teljessége” (Kol 2,9). Isten országától, ahogy a mennyben, úgy a földön is, nem kevesebbet várhatunk, mint Isten kozmikus megtestesülését, amelyben az istenség és az emberség úgy hatja át egymást kölcsönösen, ahogyan Isten örök Igéjének „megtestesülésében” és „Isten Lelkének minden testbe történt kiárasztásában”. A „minden test” minden élőlényt jelent a héber szóhasználatban, a „test feltámadása” pedig, ahogy az Apostoli Hitvallásban mondtuk régebben, minden élő örök elevenségére utal.